

1994

HEKSAGON PRIRODNOG PRAVA

Uvodna usmena reč koju je Autor održao na VIII sesiji Kopaoničke škole civilnog prava koja je bila posvećena temi »PRAVDA I POSTOJEĆE PRAVO« u decembru (12–15) 1994. godine.

Na ovom simpozijumu podneseno je 130 referata raspoređenih u 16 tematskih oblasti: opšta pitanja pravde i pravičnosti; nepokretnosti – stambeni odnosi; privatna svojina – denacionalizacija; bankarski poslovi; privredna društva; ugovori u privredi; međunarodna trgovačka arbitraža; obligacioni ugovori – građanski kodeksi; pravni standardi; lična prava; intelektualna prava; međunarodno pravo i pravičnost; radni odnosi; osiguranje; porezi; država i monopolske organizacije.

Tekst ove usmene reči zabeležen je audio-tehnikom i kasnije autorizovan i publikovan u časopisu »Pravni život« br. 1–2 iz 1995.

*Kolege moje,
izaslanici prava kao nauke i umeća
o dobrom i pravičnom,
Veoma cenjeni gosti,
Dame i Gospodo,*

Kao što u životu našem »duša ratuje sa tijelom«, kao što u prirodi našoj »dusi ratuju s nebesima«, tako i kada je reč o pravnom poretku, u nj ratuje pravda s postojećim pravom. Ima li života bez duše, ima li prirode bez nebesa, ima li prava bez pravde.

Pitanje drevno, pitanje večno. Ceo intelektualni svet je tu, da nam posvedoči pokušaje odgovora: filozofija, teologija, etika, pravo, politika.

Ne uvek, ali često, sa tih područja dolaze odgovori iz oficijelnih odaja ili iz ugodnih salona.

I zato, pre svih, i iznad svih, stoji odgovor koji je pre 2.500 godina učinjen sopstvenim životom. Antigona, koju tadanje pozitivno pravo oličeno u naredbi Kreonta, živu zakopava u zemlju jer nije poštovala zabranu da ne sme sahraniti rođenog brata koga je vlast izložila kao plen psima i pticama, odlazi sa rečima da pravda nije odredila da takve zabrane ljudi poštuju. Ona je otišla, a reči su ostale, i evo ih i danas ovde u ovoj našoj sali. Za zakone pravde, ona će, u odgovoru Kreontu reći, da oni nisu od danas, niti od juče, da su oni večni i da niko ne zna od kada su.

Eto nam prapočetka tog večitog dvojstva pravednog i pozitivnog prava.

I od tada, od Sofokla do Sokrata, od Sokrata do Platona, Aristotela, Cicerona, Seneke, Tacita, započinju vekovi da se nadživljuju u istraživanju onoga što nazivamo prirodnim pravom.

Započeti antički iskaz o uzvišenom, univerzalnom i pravednom pravu, nastavlja da živi kroz srednjevekovnu civilizaciju, da bi dostigao svoje vrhove u doba racionalizma i evropskih preobražaja – Lok, Hobs, Ruso, Grocijus, Pufendorf, Dekart, Kant, tu ću stati jer tu kraja nema.

Kod nas, pod ovim našim pravničkim nebom, tu je Dositej, pa Jovan Sterija Popović, Jovan Filipović, Božidar Grujović, Dimitrije Matic i Božidar S. Marković, i tu ću stati, jer tu kraja ima.

Taj konac života prirodnog prava koji je kod nas bio slabačak, poput paukove mreže, bio je presečen sabljom na kojoj je pisalo da je država monopol za fizičko nasilje koji se ostvaruje putem prava kao volje vladajuće klase. Prepoznamo, to je bilo sledstvo poznate parentele sovjetskog oktobra i njena matrica koja je tako snažno ovde delovala.

Pročelje škole prirodnog prava bilo je zamenjeno, kako se to stručno govorilo, revolucijom i diktaturom proleterijata.

Ali, danas, sa stanovišta svetskog političkog procesa, i to je već istorija. Cela ta upadica u civilizaciju prava i pravde, ostaće zabeležena samo kao jedna epizoda, čiji je početak i kraj mogao da doživi jedan stogodišnjak.

Otuda, danas ovde i na ovom mestu, nije prilika ni potreba, da se bavimo idejom i posledicama tzv. škole socijalističkog prava kojoj smo revnosno pripadali u svom poluvekovnom trajanju. Ostavimo to nekom drugom vremenu, pa i drugim ljudima.

*
* *
*

Pred nama je danas jedna viša potreba, jedna odluka o putu budućnosti našeg prava i našeg znanja. Okupljena pravnička javnost i

njena snaga, a iznad svega njena savest, dužna je pred sobom i pred svojim potomstvom da odredi put svog daljeg bitisanja.

Je li to i dalje put konfuznog pravničkog lokaliteta koji nije izdržao probu života. Kažem konfuznog, jer je on sačinjen od tri vrste soli sa istog izvora: so razmekšanog prava iz perioda prava kao izraza revolucionarne svesti, so praznorečja iz perioda socijalističkog samoupravnog vremena, i najzad so deklarativnog ali neostvarenog postojećeg ustava.

Taj konglomerat doveo je do neprava u bitnim i prava u nebitnim područjima društvenog i individualnog života, što je bio siguran put koji je vodio u krizu pravnog sistema, tu prelomnu tačku u kojoj se odlučuje o životu ili kraju.

Ili je to put u baštinu univerzalnih pravničkih i drugih ljudskih vrednosti okupljenih u školi racionalnog prirodnog prava koja je preživela stoleća i koja u svojoj »većitoj mladosti« doseže sve do danas aktuelnih pojmova ljudskih prava. I to školi koja će podjednako poklanjati pažnju, kako legitimitetu tih vrednosti u njihovom izvoru, tako i legalitetu u njihovoj primeni i praktičnom ostvarenju. Jednom rečju, škola koja će svoju vrednost proveravati ne samo u konceptu, već i u ishodištu prava.

Odluka, na kome putu budućnosti će se naći naše pravo, njegova nauka i njegova praksa, usuđujem se da kažem – pitanje je sad.

I zato, dozvolite da u osnovnim crtama, vašoj pažnji izložim i položim jedan predlog, jedno mišljenje o konceptu daljeg prava, a samim tim i o programu ovog našeg tradicionalnog skupa pravničkog znanja i savesti.

U tom smislu uzimam slobodu da iz čitavog mozaika pravnih pitanja izdvojim tri tačke: izvor i sadržina prirodnog prava, odnos prirodnog prava prema pozitivnom pravu i pravnička svest okupljena u ovoj školi.

*
* *
*

Kada je reč o izvoru i sadržini prirodnog prava, prethodno mora se poći od jedne konstatacije.

Danas, posle više od dva milenijuma, može se govoriti samo o pluralitetu koncepcije prirodnog prava, a ne nikako o jednom shvatanju prirodnog prava.

Prema tome, kada danas kažemo prirodno pravo, da bi znali o čemu govorimo, moramo odmah reći o kome pravcu je reč, u okviru učenja o prirodnom pravu. A pre svega, da li je reč o božanskom prirodnom pravu, posebno sholastičkom, ili je reč o racionalnom (umnom) prirodnom pravu.

Međutim, pre nego što se upoznamo sa osnovnim pravcima škole prirodnog prava uopšte, naglasimo njegove osnovne attribute koji se uglavnom pojavljuju u svim pravcima ove škole.

*
* *

Tako, dok je pozitivno pravo *heteronomno* i zavisno od mnogih faktora društvenog života, posebno od ljudske volje izražene zakonima državne prinude, prirodno pravo je *autonomno*, dakle, nezavisno od faktora koji utiču na izgled pozitivnog prava. Prirodno pravo se definiše kao *pravedno po sebi*. Ono je tvorevina prirode.

Pozitivno pravo nastaje aktom određene društvene snage koja donosi pozitivne zakone, a koji su u suštini ili neka vrsta društvene konvencije ili ishodište organizovane sile jednih prema drugima (nekada i manjine nad većinom), dok prirodno pravo proizilazi iz same prirode stvari i čovek ga stiže dolaskom na ovaj svet, kao što je slučaj i sa drugim prirodnim zakonima, npr. fizičkim zakonima.

Pozitivno pravo je parcijalno, dakle, neopšte. Drugim rečima, pozitivno pravo je uvek *nacionalno* pravo, bez obzira da li je ono dobroćudno ili zloćudno. Prirodno pravo je *univerzalno*, sveljudsko, bez obzira na nacionalnost i rasu, pošto su svi ljudi pred prirodom jednaki. Ono nije ni nacionalno ni klasno.

Samim tim, pozitivno pravo je *promenljivo i nestalno*, naročito sa gledišta vremenske i prostorne dimenzije, dok je prirodno pravo

nepromenljivo i večno, mada tu u pogledu elemenata nepromenljivosti postoji shvatanje o postojanju dve vrste prirodnog prava. U svakom slučaju, za prirodno pravo se kaže da je ono apsolutno i primarno, a pozitivno je izvedeno i sekundarno.

Pozitivno pravo je često *nepravedno*, a pojedina rešenja ovoga prava mogu biti i protivna zdravom razumu; dakle, ono je nesavršeno, u odnosu na prirodno, koje je savršeno, idealno i uzvišeno, jer živeti u skladu sa prirodom, znači živeti savršeno i uzvišeno. Otuda, pozitivno pravo bi trebalo da sledi poredak koji je uspostavila priroda.

Za sobom, pozitivno pravo uvek ima državnu silu, dok prirodno pravo tu sankciju ima samo u slučaju kada se podudara sa pozitivnim pravom.

*
* *

Kada je reč o izvoru prirodnog prava i poreklu ideje prirodnog prava, mora se poći od množine ispoljenih shvatanja čija brojnost čini pravu »ružu vetrova«.

S toga, za ovu priliku nije potrebno reprodukovati sve ili veći broj ispoljenih pravaca škole prirodnog prava, već ukazati samo na osnovne, i to samo u onoj meri, koliko je potrebno da bi bolje obrazložili onaj pravac koji bi danas mogao biti prihvaćen.

Zbog toga, potrebno je poći od neke klasifikacije. Od mnogih, usvojili smo onu koju je predložio Leo Straus u svom delu »Prirodno pravo i istorija« nastalo pedesetih godina našeg veka, kao i onu koju je dao Toma Živanović u svojoj Sintetičkoj filozofiji prava.

Prema Strausu, tradicija prirodno-pravnog učenja, može se podeliti na dva dela: klasično prirodno pravo i moderno prirodno-pravno učenje. Osnivač klasičnog prirodnog prava je Sokrat, i to učenje razvili su Platon, Aristotel, stoičari, i kasnije hrišćanski filozofi, a naročito Toma Akvinski. Moderno prirodno pravo, po Strausu, javilo se u XVII veku, i tu su Lok, Hobs, i kasnije kriza modernog prirodnog prava – Ruso, Berk.

Ipak, izgleda, da bi klasifikaciju pravaca škole prirodnog prava trebalo učiniti s obzirom na različita shvatanja o izvoru prirodnog prava.

*
* *
*

Čini se, da je antičko shvatanje prirodnog prava osnov svim drugim shvatanjima. Ono je istovremeno i izvor teološkog shvatanja, kao i izvor drugih pravaca, biološkog i umnog. S toga, možemo reći, da je antičko shvatanje prirodnog prava ustvari njegova kolevka. I mada se kao koherentna teorija javlja tek sa Hugom Grocijusom (XVII vek), ipak se antičko shvatanje prirodnog prava javlja kao sveopšti izvor daljeg razvoja.

Celo to bogatstvo antičkog shvatanja prirodnog prava, počev od sofista i Sokrata, pa preko Platona i Aristotela u Grčkoj, sve do Cicerona, Seneke i Ulpianusa u Rimu, može se svesti na tri osnovne tačke.

Pravda je, pre svega, moralna odredba. Ona je vrlina koja u sebi sadrži sve druge vrline. Ona je potpuna i »stožerna vrlina« koja pretpostavlja poštovanje pravednih zakona i postupanje prema drugima kao sebi jednakim. Kao takva, dakle, kao potpuna vrlina, pravda se ispoljava kao komutativna i distributivna. Komutativna pravda podrazumeva aritmetičku jednakost u smislu jednakog postupanja u jednakim slučajevima odnosno nejednakog postupanja u nejednakim slučajevima. Distributivna, podrazumeva neku vrstu korektivne komutativne pravde u tom smislu što se uzimaju u obzir svojstva individualiteta i njegova zasluga u postizanju komutativne pravde.

Druga osobenost pravde u antičkom grčko-rimskom smislu odnosi se na uzdržavanje od svakog akta nasilja kojim se drugom nanosi šteta. Ustvari, to je teza kojom se svako nasilje osuđuje kao nepravedan čin. Prema Ciceronu, nepravda nastaje na dva načina: ili silom ili prevarom. Prevara izgleda da je lisičijeg roda, a sila je osobina lava. Ni jedno ni drugo ne dolikuje dostojnom čoveku. Ali, u celom rodu nepravdi ništa nije odvratnije od postupka onih koji se za dobre ljude izdaju baš onda kada vrše prevare.

Treća osobenost pravde odnosi se na pitanje pravične raspodele. Prema toj osobenosti pravde, svakom treba dati ono što mu pripada.

*
* *

Sve tri tačke antičke pravde dobile su mesto u najvećem zborniku, kodifikaciji rimskog prava, u Digestama, koje započinju sa tri zapovesti prava: *pošteno živeti* (*honeste vivere*), *drugoga ne vređati* (*alterum non laedere*) i *svakome dati ono što mu pripada* (*sumum quique tribuere*).

I najzad, treba naglasiti, da je ovakav iskaz antičkog shvatanja pravde proizašao iz osnovnog stava te filozofije, po kome čovek treba da živi u skladu sa prirodnim zakonima. Prema tom shvatanju, rat duše i tela, završava se tako da telo ne sme da vlada ljudskom dušom.

*
* *

Kao najstarije, treba prvo pomenuti teološko shvatanje prirodnog prava koje svoj izvor nalazi u volji božjoj i koje je svojstveno svim religijama, a posebno sholastičkom učenju u srednjevekovnoj hrišćanskoj civilizaciji. Ta religijska nota provlači se kroz veliki broj shvatanja, kako onih koji protiču iz antičkog vremena, tako i onih koji će doći kasnije.

Ustvari, teološko shvatanje prirodnog prava nalazi se već u predhrišćanskoj eri, da bi u hrišćanskoj, posebno u učenju Tome Akvinskog (XIII vek) doseglo do visokog filozofskog stepena u njegovom delu »Suma teologija«. Razvijalo se u dva pravca: kao čisto božansko pravo poznato pod imenom sholastičko božansko pravo, koje je nadiskustveno i idealno, jer ima za osnov volju božju, pa je stoga *a priori* savršeno pravo; i kao objektivno savršeno, dakle kao umno božansko. Tako, kod Tome Akvinskog, iako je njegova teorija sholastičko božanska, vidno mesto je dato i elementu ljudskog razuma kao faktoru u stvaranju prava. Tako, za njega, zakon je pravilo razuma koje u svrhu ostvarenja opšteg dobra nameće onaj kome pripada briga za zajednicu i koje je na zadovoljavajući način objavljeno narodu.

Razvoj prirodnog prava se sve više kretao od teološkog ka racionalnom ili umnom prirodnom pravu.

U tom smislu treba pomenuti dva pravca: biološko shvatanje sa elementima racionalnog prirodnog prava i prirodno pravo kao čista racionalna pojava.

Za ime *Huga Grocijusa* (prva polovina XVII veka) vezuje se nastanak jedne teorije prirodnog prava koja svoj izvor vidi u nagonu društvenosti. Dakle, biološko svojstvo čovečije prirode koje se ogleda u nagonu društvenosti čini izvor prirodnog prava. Međutim, to nije dovoljno kao objašnjenje izvora, jer su i životinje socijabilne, pa se onda nagonu društvenosti dodaje i ljudski um.

Za Grocijusa, čovečija biološka priroda (nagon društvenosti) zajedno sa umom, čini izvor prirodnog prava. Prirodno pravo kao pravedno po sebi je prirodna biološka nužnost, i ono je zato univerzalno i nepromenljivo.

I pored toga što je prirodno pravo nazvao božanskim, Hugo Grocijus je ustvari razdvojio prirodno pravo od njegove religijske i teokratske interpretacije. On je istakao da je prirodno pravo »nepomično« tako da ga »ni sam Bog ne može izmeniti«, i ono »bi postojalo i kad Bog ne bi postojao«. U literaturi, uz ime Huga Grocijusa, često idu i reči »otac prirodnog prava«.

Razvijajući teoriju Grocijusa, *Hobs*, izvor prirodnog prava vidi, ne u socijalnom nagonu, već u nagonu samoodržanja. Strah jednih od drugih, proizilazi iz nagona samoodržanja. Taj nagon pod dejstvom uma vodi ljude u pravno organizavane zajednice.

Posle Grocijusa i Hobsa, i drugi autori su tražili izvor prirodnog prava u biološkom svojstvu čoveka zajedno sa umom. Tako, Pufendorf (druga polovina XVII veka), koji se često naziva »pravim ocem prirodnog prava«, izvor ovoga prava vidi u trajnom čovečijem stanju slabosti i bespomoćnosti, što ga nagoni na društvenost.

Ipak, tek je u XIX veku *Arens* dao koherentnu teoriju prirodnog prava biološko-racionalnog pravca. Prema ovom autoru, izvor prirodnog prava se nalazi u čovečijem biološkom svojstvu i to sa *apriornim umom*, za razliku od Kanta koji će govoriti o posteriornom umu

kada je u pitanju saznanje putem iskustva u čulnoj sferi čovekove ličnosti. Arens shvata prirodno pravo kao jedan sistem prava koji objektivno postoji kao i ostali prirodni zakoni, samo ga treba »pronaći«, jer je ono idejno pravo u odnosu na pozitivno.

Pored teološkog i biološkog, ili možda upravo iz njih, nastalo je *čisto racionalno* ili *umno* prirodno pravo koje izvor prirodnog prava vidi samo u ljudskom umu, nezavisno od biološke komponente. Ono se takođe razvijalo iz klasične škole prirodnog prava i ono dolazi posle biološke i biološko-racionalne škole prirodnog prava.

Prema ovoj školi izvor prirodnog prava je isključivo um, razum (ratio). I to, ne um koji bi interpretirao biološka svojstva čoveka, kao što je to kod Grocijusa i njegovih sledbenika, već um kao samostalna racionalna pojava.

Pošto je um prirodni faktor, ovo shvatanje prirodnog prava naziva se još i *prirodnim umnim pravom*.

Ova racionalistička doktrina imala je dve varijante: tradicionalni ili klasični racionalizam i racionalizam u Kantovom filozofskom smislu.

Tradicionalna ili klasična doktrina racionalizma, predvođena Dekartom, izvor prirodnog prava nalazi u ljudskom umu koji je izvor sveg saznanja. Ona, tradiciji biološkog shvatanja, protivstavlja autoritet uma, koji jedini može biti izvor istine.

U Nemačkoj je ovu racionalističku koncepciju zastupao *Tomazijus* (početak XVIII veka) koji je takođe prirodno pravo izveo iz uma. Naslanjao se na Grocijusa i Pufendorfa i on je prirodno pravo distancirao od religije, nalazeći njegov izvor u nagonu socijaliteta.

Međutim, čist racionalizam u pravu bio je branjen od Kanta koji je racionalizam spajao sa empirizmom. On je kritikovao tradicionalni racionalizam, pa se njegov pravac još naziva kritičkim idealizmom. On pre svega, negira metafiziku, zbog nemogućnosti saznanja sveta po sebi i ističe *teoriju saznanja*.

Osnovno pitanje je izvor saznanja. Pošto je spojio racionalizam i empirizam, Kant razlikuje dve oblasti izvora saznanja: čulnu oblast gde je izvor saznanja iskustvo, i nečulnu oblast gde je izvor saznanja um. Prema tome, rukovodeći se iskustvom u čulnoj oblasti, Kant shvata um, ne kao apriorni, već kao *posteriorni* faktor u saznanju stvarnosti. Ali, um nije tu samo da shvati i sazna stvarnost (nije samo

čist um), već on ima i sposobnost akcije, dakle, on je praktični um ili čist praktični um.

Po Kantu, volja je slobodna samo ako je racionalna, što omogućava koegzistenciju sloboda: Ideja prava leži u umu i svrsi slobode kao racionalne slobode.

Kantovo umno ili prirodno racionalno pravo predstavlja čitav sistem i kao takav on je univerzalan, nepromenljiv i večit. Po njemu, i pravo i moral imaju za osnov um.

Imao je veliki broj sledbenika u Nemačkoj (Fihte), a zastupnik umnog prava u Srbiji XIX veka bio je Jovan Sterija Popović sa svojim delom »Prirodno pravo« i Jovan Filipović sa svojom filozofijom umnog prava.

*
* *
*

Razume se, po prirodi stvari, postavlja se pitanje kakav je odnos između škole prirodnog prava i marksističke ideologije.

Tu, pre svega, moramo razlikovati pravce škole prirodnog prava, o čemu je do sada bilo reči, jer je jedno teokratsko shvatanje prirodnog prava, a drugo je racionalno ili umno prirodno pravo u opusu Kantovom ili Hegelovom. Sigurno da njihova interpretacija prirodnog prava daje više prostora u smislu neke vrste komparacije pa i zaključka.

U svakom slučaju, između te dve koncepcije (prirodno pravo i marksističko pravo) ima dodirnih tačaka, kao i onih tačaka koje razdvajaju ove teorije.

Izdvojio bih tri tačke koje ih razdvajaju: prema marksističkoj ideologiji preobražaj društva vrši se putem nasilja, dakle, putem revolucije. Prema školi prirodnog prava pravda se nikada ne postiže nasiljem, jer je ona prirodna, stalna i nepromenljiva kategorija. Nadalje, prema istoj teoriji, pravo je klasna pojava i ono će nestati sa nestankom klasa. I najzad, marksizam kroz svoju materijalističku optiku vidi ekonomiju kao osnov svih društvenih zbivanja, dok je prema školi prirodnog prava, ekonomija samo jedan od faktora pravde.

Međutim, ono što spaja ove dve teorije, to je njihov krajnji cilj. Ako je krajnji cilj marksističke filozofije sloboda čoveka u smislu oslobođenja od svih njegovih alijenacija, ako je krajnji cilj ove filozofije da čovek kao društveno biće pređe iz carstva nužnosti u carstvo slobode, onda tu mogu biti i neke zajedničke tačke koje se vide i sa horizonta škole prirodnog prava.

Razlike su, dakle, očigledne u putevima do toga cilja, a ne u samom cilju, bar kada je reč o slobodi kao osnovnom ljudskom pravu.

Čini se, da bi ovde bilo od koristi ukazati i na jednu opsežnu teorijsku raspravu koja se kod nas pre desetak godina vodila o ovom pitanju i koja je u 1986. godini bila publikovana u časopisu »Marksistička misao«. Tada, ispoljena su bila četiri shvatanja: potpuno negiranje bilo kakve veze između ove dve teorije, zatim, mišljenje po kome tu ima puno zajedničkih crta, i mišljenje koje ističe približenost ovih teorija u njihovom krajnjem ishodu.

I najzad, četvrto po kome se negira tradicija ove škole u smislu bilo kakvog približavanja, jer je, prema ovom mišljenju, kod nas nastalo jedno novo prirodno pravo, koje je stalno, nepromenljivo i neotuđivo, i ono se zove prirodno pravo samoupravljača.

Prva tri mišljenja su bila teorijski obrazložena, a ovo četvrto koje je poteklo od jednog profesora prava iz Beograda koji je ovom auditorijumu dobro poznat, do danas nije teorijski argumentovano. Ukoliko ta argumentacija potpuno izostane, teško da bi se to mišljenje moglo naći u svetu nauke. Za njega će ostati konstatacija kako strah životu kalja obraz često.

*
* *

Kada se izloženi osnovni pravci škole prirodnog prava svedu na neke zajedničke imenitelje, dobija se slika u kojoj preovlađuju glavne boje: pored pozitivnog, postoji i jedno uzvišeno pravedno pravo koje treba da bude uzor pozitivnom. To je prirodno pravo koje je pravedno po sebi, koje objektivno postoji i koje je univerzalno i nepromenljivo.

Njegov izvor odnosno saznanje o njemu, interpretiran je tako da sve tri klasične škole izvode prirodna prava iz uma kao jednog trajnog

svojstva čovekove prirode, i to ili posredno (biološko-racionalna škola, Grocijus) ili neposredno iz uma čiji je predstavnik Dekart, a naročito Kant, sa svojim postpriornim shvatanjem uma kao iskustva u čulnom delu života.

*
* *

Čini se, da jedna umna, dakle, čisto racionalna koncepcija škole prirodnog prava, pruža osnov objašnjenju zašto pozitivno pravo, kao pravo uspostavljene ljudske volje (bilo u obliku društvene konvencije ili organizovane sile) ne može da postigne i dostigne pravdu kao stožernu vrlinu.

Takvo pravo se zasniva na promenljivoj volji jednih u odnosu na druge i ta volja često nije vođena autoritetom uma, već nagonom vlasti ili strasti ili interesa, pojedinačnih, grupnih, nacionalnih, klasnih.

S toga, jedno univerzalno i pravедno pravo, oslobođeno svih metapравnih nagona koje pozitivno pravo često sadrži u sebi, treba da postoji uvek kao *meta poređenja* prema kome će se upravljati pozitivno pravo.

Izvor toga prava, dakle, prirodnog prava, treba tražiti u *autoritetu uma*, i to uma kao prirodne pojave i prirodnog faktora.

I u tom smislu, čini se, da dalje objašnjenje izvora, smisla i domašaja škole prirodnog prava, treba tražiti na koordinatama koncepcije racionalnog (umnog) prirodnog prava.

*
* *

Polazeći od ove koncepcije škole prirodnog prava, dozvolite mi da postupim po principu slobode prirodnog prava i da vam izložim, sada sasvim koncentrisanu misao o opsegu i sadržini prirodnih prava, onako kako ih vidim na horizontu ljudskog zbivanja.

Najpre, polazim od notorne prirodne pojave da ljudi dolaze i odlaze sa ovog sveta po zakonima prirode. Doduše, često ljudi potpo-

mognu te zakone (ratovi, ubistva, zločini), ali to je druga tema. Dakle, bitno je da pođemo od jedne nesporne stvari da ljudi aktom i faktom rođenja, po prirodi same stvari, imaju prirodno pravo na život, onako kako ga je priroda odredila.

Dakle, beležim prvo prirodno pravo, *pravo na život*.

Ali, priroda nije htela da ovaj svet uredi po robinzonskom principu. Naprotiv, život čoveka se odvija u zajednici, što znači da svaki čovek, pa prirodnom zakonu, ima pravo da živi u zajednici i to je njegov socijalni nagon koji proizilazi iz njegovog biološkog svojstva. U toj zajednici on ima prirodno pravo da živi u racionalnoj slobodi tj. u slobodi koja je ograničena slobodom drugih, u koegzistenciji sloboda.

Dakle, beležim drugo prirodno pravo, *pravo na slobodu* u racionalnom (umnom) smislu.

Ovo su dva osnovna prirodna prava koja čovek donosi sobom faktom dolaska na ovaj svet. Iz ta dva osnovna prirodna prava proizilaze i druga koja su u organskoj vezi sa životom i slobodom.

Tako, da bi čovek opstao, da bi ispunio svoje pravo na život i slobodu, on ima pravo da svojom fizičkom i umnom snagom stvara uslove za život, on ima pravo da između sebe i predmeta prirode stavlja odgovarajuća sredstva koja su potrebna radi ostvarenja dva osnovna prirodna prava.

Dakle, beležim treće prirodno pravo, *pravo na imovinu*.

Nadalje, čovek ima prirodno pravo na sve tekovine civilizacije, naučne, umetničke, tehničko-tehnološke, kulturne uopšte. Njih čovek zatiče kao delove prirode koji su, ljudskim umom, ranije stvoreni.

Dakle, beležim četvrto prirodno pravo, *pravo na intelektualnu tvorevinu*.

S obzirom da je čovek društveno biće i da ova svoja četiri prava ostvaruje u zajednici, njegovo je pravo, da se jednako postupa u jednakim slučajevima (komutativna pravda) uz korektiv distributivne pravde.

Dakle, beležim peto prirodno pravo, *pravo na pravdu*.

I najzad, pravda u smislu komutativne i distributivne, može se ostvariti samo u hipotezi vladavine prava.

Dakle, beležim, i šesto prirodno pravo, *pravo na pravnu državu*.

*
* *

Posle ovoga, dozvolite da formulišem *Heksagon* prirodnih prava: pravo na život, pravo na slobodu, pravo na imovinu, pravo na intelektualnu tvorevinu, pravo na pravdu i pravo na pravnu državu.

U tom pravničkom zdanju, šest stubova prirodnog prava, ova-ko bliže izgledaju.

Pravo na život uživa krivično-pravnu zaštitu, građansko-pravnu zaštitu i ekološko-pravnu zaštitu.

Pravo na racionalnu slobodu podrazumeva slobodu kretanja i nastanjivanja, slobodu misli i slobodu udruživanja na osnovu zajedničke misli, kao i sve druge demokratske slobode.

Pravo na imovinu i privrednu delatnost podrazumeva svojину bez obzira na vrste kao *plena in re potestas* i sva prava izvedena iz svojine; rad i sve odnose u radu podrazumevajući i asocijacije rada; proizvodnja i promet materijalnih i intelektualnih dobara.

Pravo na kulturne tekovine označava sva naučna, umetnička i tehničko-tehnološka dela dostupna drugima u smislu kontinuiteta opšte civilizacije.

Pravo na pravdu je pravo na jednako postupanje u jednakim situacijama u simbiozi sa distributivnom pravdom. Tu je i pravo na mir i spokojstvo telesno i intelektualno kao i pravo na satisfakciju u slučaju povrede tih dobara. Pravo da svako dobije ono što mu pripada.

Pravo na pravnu državu podrazumeva legitimitet pravnih normi u njihovom izvoru i legalitet u postupku njihove primene.

*
* *

Prirodno pravo nikada i nigde nije bilo postavljeno kao celovit sistem prava, kao što je to uglavnom slučaj sa pozitivnim. Otuda, tu nije reč o komparaciji dva pravna sistema koja važe i koja se primenjuju.

Prirodno pravo se više shvata kao neka vrsta modela ili uzora koji bi zakonodavac trebalo da ima u vidu prilikom donošenja ili reformisanja postojećeg prava.

Zbog toga ga neko i naziva idejnim pravom (Arens) u tom smislu što se prilikom formulisanja pravila pozitivnog prava treba rukovoditi principima prirodnog prava.

Prirodno pravo u svom totalitetu nikada nije bilo ostvareno, niti će biti ostvareno sve dok se ne »saznaju božanske i ljudske stvari« (Ulpianus).

Ustvari, sve dok priroda ne otkrije svoju večnu tajnu zašto čovek dolazi i odlazi, sa kojim prirodnim ciljem se to čini, dotle neće biti uspostavljena vladavina prirodnog prava.

Drugim rečima, prirodno pravo mora ostati nepoznanica sve dok zakoni prirode ne budu do kraja otkriveni.

Sigurno je da taj prirodni fakt unosi u ljudska bića određenu dozu pesimizma i skepse, ali to treba primiti sa filozofijom mira koja treba da nas ohrabri u nastojanju da što više približimo pozitivno pravo načelima prirodnog prava.

Taj spoj nešto više je ostvaren u deklaracijama, a manje u dispozicijama, a najmanje u primeni pravne sankcije. Po tome se i utvrđuje stepen pravednosti u nekom pozitivnom pravu. Veći stepen podudarnosti sa načelima prirodnog prava predstavlja i veći stepen ostvarenja pravde.

Međutim, pitanje se postavlja kako je moguće primenjivati pravila pozitivnog prava u slučaju kada ta pravila ne odgovaraju prirodnom pravu ili su mu suprotna.

Tu su moguća dva pristupa: ili primenjivati ta pravila *stricti iuris* i rizikovati da ponesemo optužbu *sumum ius summa iniuria* (najveće pravo – najveća nepravda) ili dati veći zamah osećanju pravičnosti pa rizikovati da ponesemo optužbu anglo-saksonskog sveta gde je za sudove pravičnosti (Equitu) rečeno »sačuvaj nas Bože pravednosti suda«. Rešenje je u onom, kako je to jedan francuski profesor prava rekao, da sud prilikom primene prava treba da ide jedan korak dalje od zakona ali ne bez zakona.

Ustvari, bitno pitanje je: koliko i kako sud može da odstupi od stroge primene pravila pozitivnog prava u slučaju da je ono suprotno

pravilima prirodnog prava ili zdravom razumu, a da pri tome ne naruši princip legaliteta.

Čini se, da se to može u dobrom stepenu postići jednom praksom koja će se rukovoditi autoritetom uma, a ne automatizmom egzegeze.

U tom smislu sudu na raspoloženju stoje više načina. Prvo, jeste *interpretacija* pravnih normi prilikom njihove primene i to, pre svega, interpretacija pomoću cilja (dakle, ciljna, teleološka interpretacija zakona). Cilj pravne norme treba istraživati u skladu sa principima racionalnog (umnog) pravca škole prirodnog prava.

Drugo, kada sâm zakon upućuje na primenu metapравnih kriterijuma, kao što su savesnost i poštenje, dobri običaji, moralna shvatanja, javni poredak i sl., tada te kriterijume treba primenjivati onako kako to odgovara ideji prirodnog prava. Tako npr., Zakon o obligacionim odnosima predviđa da su ništave odredbe opštih uslova formularnih ugovora ako su one protivne dobrim poslovnim običajima, čak i kada su ti opšti uslovi koji ih sadrže bili odobreni od nadležnog organa.

Dopustite da vas upitam, poštovane kolege, koliko ste u svojoj praksi primenjivali ovu zakonsku odredbu koja je izraz pravičnosti u uslovima takvih ugovornih odnosa u kojima je jedna strana u tolikom stepenu ekonomski jača da ona sama diktira uslove ugovora.

Ili, tzv. stara štednja gde je jedna ugovorna strana flagrantno prekršila svoju obavezu povraćaja novčanih sredstava primljenih na štednju. Čak i kada bi apstrahovali konkretna pravna pravila kojima se reguliše ovaj ugovorni odnos, pravda bi ovde glasila: jednako prema jednakim slučajevima, bez obzira da li je u pitanju pravno ili fizičko lice.

Treće, pravne praznine pozitivnog prava treba popunjavati kategorijama prirodnog prava u smislu analogne primene shvaćene u kontekstu drugih načina interpretacije pravnih normi, a posebno ciljne interpretacije.

Četvrto, sudovi i drugi organi koji primenjuju pravo, treba da ukazuju zakonodavcu na nužne promene postojećeg prava s obzirom na postizanje svrhe prirodnog prava. I ne samo sudovi, već celovita pravnička javnost, dakle, *Forum iuris* u najširem smislu, svojim aktima treba da utiče na formiranje takve pravne svesti kod svih nosilaca

zakonodavne aktivnosti, koja će biti u stanju da odgovori visokim zahtevima pravde i pravičnosti u smislu racionalnog pravca škole prirodnog prava.

*
* *
*

Dosadašnji opus ove škole govori da je to škola o pravu kao saglasju o dobrom i pravičnom.

Ideje njene nisu, dakle, upućene revoluciji prava, već njegovoj evoluciji. Između te dve reči razlika je samo u jednom slovu ali višak tog slova razdvaja čitava dva sveta prava koja se možda u krajnjem ishodištu slobode čoveka i susreću, ali putevi do tog cilja sasvim su različiti. A mi se danas nalazimo upravo pred odlukom izbora puta budućnosti našeg prava.

Pri tome, izbor toga puta nam je pao u nevreme, u vreme izopštenosti našeg prava iz univerzuma prava. Ne ulazimo ovom prilikom u razloge tog našeg robinzonskog položaja.

Ta izolovanost od svetske baštine prava, izolovanost misaona i opšte kulturna, čini se, da je gora od svakog rata.

Veliki pesnik sa Lovćena, u takvoj prilici, znao je da kaže: A ja što ću, ali sa kime ću? Malo rukah malena i snaga, jedna slamka među vihorove, sirak tužni bez nigde nikoga.

Dodao bih, na tom putu izopštenosti iz opšte kulture prava, pretili nam sudbina hrasta kome lišće opada i sudbina vrta u kome vode nema.

I zato, dužnost naše pravničke javnosti je da izađe na zelena polja univerzalne kulture prava gde je negda bar jednom nogom bila.

To je dužnost danas naša svekolika, to je prvo slovo azbuke ove škole.

Da bi tu dužnost ispunili potrebno je da naše pravo, a to znači svi mi zajedno, učinimo restituciju pravедnog prava u stepenu potrebne društvene tolerancije, onako kako to proizilazi iz izvora i sadržine Heksagona racionalnog prirodnog prava o čemu smo u ovoj reči učinili pokušaj bližeg određenja. Neko je rekao da se taj put zove »povratak u budućnost«.

*
* *

Za takav napor i za takvu odluku naša pravnička javnost ima snage, što, između ostalog, pokazuje i ova Škola koja okuplja pravničko znanje i savest, bez obzira na politička opredeljenja njenih odazvanika.

To pokazuje i ovaj skup, ali, pre svega, to pokazuju tomovi publikovanih pravničkih misli, gde smo svi prvi među jednakim, bez obzira na različitost političkih opredeljenja.

Samo tako u snopu i sazvežđu možemo se naći na putu budućnosti.

*
* *

Ova Škola, kao što je dobro znano, nastala je pre osam godina na ovom istom vrhu prirode.

Počela je onako kako je negda u vreme Zakona od XII tablica i pravo započinjalo svoju civilizaciju, a to znači uglavnom od pojmova i institucija privatnog prava (*ius civile*).

Tokom svog bitisanja širila je svoju optiku i prelazila je doktrinarne granice pojedinih pravnih disciplina.

Već više godina, iako je zadržala naslov ili podnaslov »škola civilnog prava«, ona je suštinom svoga teksta te granice širila i na druge oblasti, kao što su radni odnosi, organizacija državne uprave, medicinsko pravo, međunarodni odnosi.

I zato ako naša odluka danas bude da se svim svojim profesionalnim i intelektualnim bićem nađemo na putu univerzalnih pravničkih i kulturnih vrednosti, i naša Škola mora biti univerzalna po obuhvatu svih pravnih disciplina.

I po tome, ona bi mogla da svoje ime označi rečima: Kopaonička škola racionalnog prirodnog prava, sa osnovanom nadom, da će joj se već od iduće godine pridružiti još jedna reč: internacionalna.

*
* *

Međutim, sve ove reči danas izgovorene ovde pred ovim učenim auditorijumom, ne mogu čekati sledeći decembar, jer pravnički život, pravda i postojeće pravo, zahtevaju od nas i od naše vokacije odluku koja ne može biti odlagana u nedogled.

Zato mislim da neću pogrešiti i da neću izdati vaša očekivanja, ako kažem i proglašim da je ova Škola od danas *u permanentnom zasedanju*. I to, kako stručnom i intelektualnom zasedanju, tako i u organizacionom smislu.

Moglo bi se razmišljati da ona ubuduće bude postavljena na Heksagonu prirodnih prava, dakle, na onih šest stubova. Tada, naša Škola imala bi šest odeljenja.

Ili, dajući prednost doktrinarnom kriterijumu, nad ovim institucionalnim, ona bi mogla imati tri odeljenja: privatno pravo, javno pravo i filozofija prava.

U svakom slučaju i u ovom organizacionom delu trebalo bi više mesta dati kriterijumu racionalnom i umnom.

To bi trebalo da učinimo svi, a posebno preko odgovarajućih pravničkih klubova, kolegijuma, odgovarajućih Društava pravnika organizovanih po teritorijalnom principu, preko onoga što se jednim imenom naziva *Forum iuris*.

A dotle, ova Škola, smeštena na kopaoničkim sunčanim vrhovima, približena prirodi i prirodnom pravu, svima i svakome upućuje i uručuje svoj aksiom: *cogito ergo sum* – mislimo, dakle, postojimo.

